

INTERESE DEFENSIVE ROMÂNNO-GERMANE ÎN BAZINUL DE VEST AL MĂRII NEGRE (1943)

Dr. Alin SPÂNU

Universitatea din București
10.55535/GMR.2024.1.14

After the Battle of Stalingrad, Soviet forces moved towards the Sea of Azov and the Crimean Peninsula. Therefore, the German forces in the Black Sea devised plans to strengthen defensive capabilities. Among other things, the German 4th Air Fleet ordered the 8th Air Corps to plan the protection of convoys in the western Black Sea and the prevention of Soviet landings on the coasts.

The new plans also included the participation of secondary allies – Romania and Bulgaria – with various air units. During March-May 1943, German-Romanian discussions and negotiations took place to materialize air collaboration in the west of the Black Sea. Finally, it was decided that Romania would participate with seven squadrons in the joint effort, especially in the Crimean Peninsula. The Romanian pilots remained in Crimea until April 1944, when they were evacuated to Romania.

Keywords: Romania; Germany; Black Sea; cooperation; protection;

INTRODUCERE

Pierderea bătăliei de la Stalingrad (februarie 1943) (Pandea, Pavelescu, Ardeleanu, 1992; Profir, 1996; Vasile-Ozunu, Otu, 1999; Adam, 2022; Spânu, 2023; Ocoleanu, Bojor, 2023) și avansul Armatei Roșii au impus Germaniei elaborarea unor noi planuri operative. Una dintre direcțiile ofensivei sovietice era către Marea de Azov și peninsula Crimeea, care au devenit obiective principale. Apropierea frontului terestru de cele două obiective a fost întărită de intrarea în dotarea aeronauticii sovietice a avioanelor torpiloare, care atacau mai des și mai eficient convoaiele maritime ale statelor Axei. Prin urmare, forțele germane din Marea Neagră – navale și aeriene – au conceput planuri de întărire a capacităților defensive. Între altele, Flota 4 Aeriană germană a ordonat Corpului 8 Aerian să planifice protecția convoaielor din vestul Mării Negre și prevenirea debarcărilor sovietice pe coaste. Noile planuri includeau și participarea aliaților secundari – România și Bulgaria – cu diverse unități aeriene.

La 16 martie 1943, Corpul 8 Aerian german a trimis Misiunii Militare Aeriene germane din România ordinul privind cercetarea, siguranța coastelor și paza convoaielor în vestul Mării Negre. În primul rând, comandantul aviației de recunoaștere din vestul Mării Negre urma să preia această misiune, care trebuia să aibă următoarele resurse:

- a) Grupa 126 Hidroavioane de cercetare și Divizionul 913 apărare antiaeriană de bord (germane);
- b) Comandantul aviației române din Marea Neagră, cu:
 - o grupă de avioane Blenheim sau Potez, în zona Constanța;
 - o grupă de avioane Blenheim sau Potez, în zona Odessa.
- c) Comandantul aviației de vânătoare române din Marea Neagră, cu:
 - una-două grupe de avioane de vânătoare, la Odessa;
 - o grupă de avioane de vânătoare, la Eupatoria;
 - Grupul de Hidroavioane He-114;
 - Grupul 20 Hidroavioane aflat deja la Eupatoria.
- d) Grupa de recunoaștere bulgară, cu avioane Arado-196.

Forțele germane din Marea Neagră – navale și aeriene – au conceput planuri de întărire a capacităților defensive. Între altele, Flota 4 Aeriană germană a ordonat Corpului 8 Aerian să planifice protecția convoaielor din vestul Mării Negre și prevenirea debarcărilor sovietice pe coaste. Noile planuri includeau și participarea aliaților secundari – România și Bulgaria – cu diverse unități aeriene.

Apărarea coastelor române de sud urma să se facă de către aviația de vânătoare „*printr-o foarte strânsă colaborare cu Misiunea Aero germană din România*” (ANIC, 1943, dosar 53, f. 19). Corpul 8 Aerian german a specificat că formațiunile aeriene române și bulgare integrate în acest nou comandament „*nu vor putea avea forțe mai mici de 50% din necesarul lor*” (Ib.). Urmau alte prevederi, privind aprovizionarea, transmisiunile și instruirea, care încheiau ordinul semnat de generalul Martin Fiebig¹.

Ordinul avea și două anexe, care arătau puterea navală sovietică și posibilitățile de acțiune.

Anexa 1 prevedea măsuri de apărare contra încercărilor de debarcare în zona Grupului de Armate „A”. În opinia analiștilor germani, navele sovietice din Marea Neagră puteau transporta efectivul a cinci divizii, plus armamentul greu, puteau aproviziona marile unități care luptau de-a lungul coastelor, precum și descărca și transborda alimente în porturile care aveau căi ferate, pentru trupele care acționau în Caucazul de Vest. Se menționa că, prin prezența și acțiunea Corpului 8 Aerian german, va fi „*combătută, cu forțele întrunite, orice încercare de debarcare a rușilor în zona de operații al Grupului de Armate «A»*” (Ib., f. 21).

Anexa 2 prezenta flota de război și pe cea comercială sovietică, precum și posibilitățile operative. Flota de război cuprindea, la începutul anului 1943: un cuirasat, trei crucișătoare – „*unul în doc, gata probabil la sfârșitul lui aprilie*” (Ib., f. 25) –, un crucișător ușor, o navă școală, un vas conducător de flotilă, opt distrugătoare, două torpiloare, opt vase căutătoare de mine, 43 de submarine, 40 de vedete rapide – „*tip modern, cu armament de aruncat torpile*” (Ib.) –, 50 de vase blindate și armate cu motor (vânătoare contra submarinelor), 50 de vase diferite tip R, două vase mari de pasageri adaptate pentru transport trupe, trei vase însoțitoare submarine și două spărgătoare de gheață.

¹ General Martin Fiebig (1891-1947), pilot (1915), a condus Escadrila 3 Bombardament până în 1918. Colonel (1939), general (1940) și comandant al Corpurilor 4 și 2 Aeriene, cu care a participat la campaniile din vest și Balcani. În perioada iulie 1942-mai 1943, a condus Corpul 8 Aerian, apoi Corpul 10 Aerian și Comandamentul Forțelor Aeriene de Sud-Est (mai 1943-septembrie 1944). Comandant al Corpului 2 Aerian (februarie-aprilie 1945) și al Comandamentului Forțelor Aeriene de Nord-Est (aprilie-mai 1945). Capturat de britanici, a fost predat lugoslaviei, unde a fost judecat, condamnat la moarte și executat.

Flota comercială conținea 40 de vase, care aveau aproape 110.000 de tone brutto, 50 de vase de cabotaj (cca 20.000 de tone brutto) și alte nave mai mici. Tonajul global ar fi fost de 125.000 de tone brutto, la care se adăugau cele șapte tancuri de petrol a câte 7.000 de tone brutto fiecare. Portul unde se afla Comandamentul maritim sovietic era Poti. Aici se găseau: baza pentru vasele mari, divizia de submarine, un distrugător și vasele de vânătoare contra submarinelor. Alte porturi în care se aflau nave sovietice erau Batumi – „*punct de sprijin pentru unități de submarine și cele de vânătoare împotriva acestora*” (Ib., f. 26) –, Chobi (pentru vase mici până la distrugătoare), Ochamchira, Gelendjik, Tuapse, Suhumi, Adler și Gudauta.

NEGOCIERI, ANALIZE ȘI ACȚIUNI COMUNE ROMÂNNO-GERMANE

La 20 martie 1943, generalul Alfred Gerstenberg², atașat al aerului la Legația Germaniei din București, îi scria mareșalului Ion Antonescu, Conducătorul Statului, despre „*noile dispoziții pentru apărarea convoaielor și a coastelor în Marea Neagră*” (Ib., f. 16). Generalul german își definea scrisoarea drept „*o orientare provizorie*” (Ib.), care urma să fie definitivată de feldmareșalul Wolfram von Richtofen³, comandantul Flotei 4 Aeriene germane. „*Ar trebui ordonat*” – scria elegant Gerstenberg – ca liderul român să aprobe înființarea de formațiuni aeriene românești și a unui Stat Major român la Constanța, condus de un colonel, care să execute ordinele Corpului 8 Aerian. Totodată, rezultatele recunoașterilor din Marea Neagră urmau să fie comunicate către: Comandamentul Aviației de Recunoaștere din Marea Neagră și Comandamentul Forțelor Aeriene române, respectiv Corpul 8 Aerian și Flota 4 Aeriană, care le retransmiteau către Misiunea

² Alfred Gerstenberg (1893-1959), ofițer de cavalerie (1912), a trecut în aviație la izbucnirea Primului Război Mondial. După război, revine în cavalerie (1919-1926), apoi demisionează din armată. Revine în activitate în 1934 și este numit atașat militar aeronautic la București (1 iunie 1938) și comandantul Luftwaffe în România (15 februarie 1942). Capturat la 28 august 1944, este trimis în URSS, de unde este eliberat în 1955. Pentru mai multe detalii: Gerstenberg (2019).

³ Feldmareșalul Wolfram von Richtofen (1895-1945) a participat la războiul civil din Spania (1936-1939) ca șef de Stat Major și comandant al Legiunii Condor. General-maior (1938), comandant al Corpului 8 Aerian (1940); general-colonel (februarie 1942), comandant al Flotei 4 Aeriană (iulie 1942), feldmareșal (februarie 1943).

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

La 20 martie 1943, generalul Alfred Gerstenberg, atașat al aerului la Legația Germaniei din București, îi scria mareșalului Ion Antonescu, Conducătorul Statului, despre „noile dispoziții pentru apărarea convoaielor și a coastelor în Marea Neagră”.

În opinia analiștilor germani, navele sovietice din Marea Neagră puteau transporta efectivul a cinci divizii, plus armamentul greu, puteau aproviziona marile unități care luptau de-a lungul coastelor, precum și descărca și transborda alimente în porturile care aveau căi ferate, pentru trupele care acționau în Caucazul de Vest.

La 25 martie 1943, Cabinetul Militar-Biroul 2 a sintetizat punctele principale ale solicitărilor germane. Pe acest material, colonelul Radu Davidescu, șeful Cabinetului Militar, a adnotat: „Incomplet. Să se refacă nota de biroul de studii (cdor. Deveselu și cpt. Lăzărescu). Să se expună și cele din anexă în măsura în care pot interesa pe dl. Mareșal. Să se arate și punctul de vedere al marinei și aviației noastre, luând relații prin contact personal cu SSM și SSA. Urgent!”

Militară Aeriană germană din România. Misiunea Militară Aeriană germană va raporta informațiile către mareșalul Ion Antonescu, Marele Stat Major român și generalul Gheorghe Jienescu⁴.

La 25 martie 1943, Cabinetul Militar-Biroul 2 a sintetizat punctele principale ale solicitărilor germane. Pe acest material, colonelul Radu Davidescu, șeful Cabinetului Militar, a adnotat: „Incomplet. Să se refacă nota de biroul de studii (cdor. Deveselu și cpt. Lăzărescu). Să se expună și cele din anexă în măsura în care pot interesa pe dl. Mareșal. Să se arate și punctul de vedere al marinei și aviației noastre, luând relații prin contact personal cu SSM⁵ și SSA⁶. Urgent!” (Ib., f. 30).

Primul răspuns a venit de la SSA, la 6 aprilie 1943, în care s-a arătat că Flota 4 Aeriană a însărcinat Corpul 8 Aerian cu operațiunile în bazinul Mării Negre. Mai exact, măsurile constau în siguranța apropiată și îndepărtată a coastelor între peninsula Crimeea și peninsula Taman, protecția convoaielor între România și Crimeea și recunoașterea aeriană a bazinului de vest al Mării Negre. SSA a remarcat că misiunea Corpului 8 Aerian era destinată a sprijini Grupul de Armate „A”, adică în zona peninsulelor Crimeea – Taman, dar nu și în bazinul vestic al Mării Negre, mai ales în cazul unor amenințări ale coastelor române sau bulgare. În al doilea rând, SSA a menționat că Statul Major al Aerului a dispus, prin Ordinul nr. 53 din 26 ianuarie 1943, apărarea litoralului dobrogean, basarabean și transnistrean de către Flotila 2 Vânătoare, sprijinită de Escadrilele 43 și 49 Vânătoare. Escadrila 43 se afla dislocată în Crimeea, cu misiunea de a apăra aerodromele și a supraveghea coastele în regiunea Kerci – Eupatoria. Mai mult, încă de la 26 martie 1942 a fost constituit Comandamentul Aero Marină (CAM) în Constanța, cu misiuni de recunoaștere de-a lungul litoralului până în Crimeea, în nordul Mării Negre, escortare convoaie etc. Organizarea CAM era următoarea:

- a) pentru acțiuni informative și siguranța transporturilor:
- o escadrilă recunoaștere, cu 6 avioane (3 la Constanța și 3 la Odessa);

⁴ Gheorghe Jienescu (1894-1971), comandor aviator (1937), subsecretar al Aerului în Ministerul Apărării Naționale (septembrie 1940) și general de escadră (10 mai 1941). La 23 august 1944 a fost arestat și condamnat la 20 de ani de închisoare, fiind eliberat în 1964. Pentru mai multe detalii: Antoniu (2021).

⁵ Subsecretariatul de Stat al Marinei.

⁶ Subsecretariatul de Stat al Aviației.

- două escadrile observație (IAR-39), una la Odessa, cealaltă la Eupatoria;
 - o escadrilă hidroaviație, la Mamaia.
- b) pentru apărarea litoralului și intervenția contra navelor inamice:
- o escadrilă bombardament (He-111), la Constanța;
 - un grup de bombardament (două escadrile Savoia-79B), la Tecuci;
 - o escadrilă bombardament în picaj, la Galați;
 - un grup de vânătoare (două escadrile), la Galați.

SSA a propus ca, față de solicitările germane, să se pună la dispoziție:

- o escadrilă recunoaștere, dislocată jumătate la Odessa, jumătate la Constanța;
- escadrila bombardament din Constanța în locul celei de-a doua escadrile de recunoaștere, dar care să rămână pe loc;
- o escadrilă observație (cea de la Eupatoria);
- o escadrilă hidroaviație (cea de la Mamaia);
- două escadrile vânătoare în loc de trei (a treia nu era disponibilă).

Din punct de vedere al organizării, CAM era propus ca intermediar între Corpul 8 Aerian și celelalte structuri de comandă române și germane. Pentru apărarea litoralului românesc (dobrogean, basarabean și transnistrean), care nu intrau în aria Corpului 8 Aerian, rămâneau unitățile aeriene române destinate acestei misiuni: două escadrile de bombardament Savoia-79B aflate la Tecuci, o escadrilă bombardament în picaj și o escadrilă de bombardament ușor (ambele la Galați). Totodată, pentru o apărare eficientă a coastelor române, SSA a propus: „Comandamentul Aerian german din Marea Neagră să nu poată face nicio dislocare de unități române fără prealabila aprobare a Comandamentului de Căpetenie român” (Ib., f. 35).

Două zile mai târziu, la 8 aprilie 1943, Comandamentul Marinei Regale a înaintat Președinției Consiliului de Miniștri-Cabinetul Militar opinia sa cu privire la propunerea germană: „nu suntem de acord cu propunerea germană de a se subordona Comandamentul Aero Marină către Conducătorul Aviației de Recunoaștere din Marea Neagră-Vest” (Ib., f. 43). Motivul era că organizarea existentă corespundea nevoilor operative, mai ales în bazinul de vest al Mării Negre. Mai mult, în propunerile germane nu apărea nicio legătură a aviației cu marina,

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Din punct de vedere al organizării, CAM era propus ca intermediar între Corpul 8 Aerian și celelalte structuri de comandă române și germane. Pentru apărarea litoralului românesc (dobrogean, basarabean și transnistrean), care nu intrau în aria Corpului 8 Aerian, rămâneau unitățile aeriene române destinate acestei misiuni: două escadrile de bombardament Savoia-79B aflate la Tecuci, o escadrilă bombardament în picaj și o escadrilă de bombardament ușor (ambele la Galați).

Opinia analitică a Cabinetului Militar era organizarea unei conferințe, cu participarea generalilor Ilie Șteflea (șeful Marelui Stat Major), Gheorghe Jienescu, Nicolae Șova și Alfred Gerstenberg, „pentru a găsi soluția cea mai bună care să împace toate dezideratele (unitate de conducere și legături operative)”.

care era atât de necesară protecției convoaielor care mergeau către/de la Bosfor și Crimeea. Comandamentul Marinei a propus înființarea unui Comandament Aero Mixt Marea Neagră, care să conțină un comandament român căruia să i se subordoneze forțele aeriene române și să aibă un șef de Stat Major german, care să comande forțele aeriene germano-bulgare. Pentru a ilustra ce se întâmplă în lipsa cooperării dintre forțele aeriene și navale, a fost prezentat un caz concret. Între 26 și 28 decembrie 1942, patru distrugătoare sovietice au ajuns la litoralul român/basarabeian și au bombardat regiunea Budachi. Aviația română de bombardament nu a intervenit contra navelor sovietice „din cauza prea multor suprapuneri de comandamente” (Ib.).

Cabinetul Militar al Conducătorului Statului a revenit, la 13 aprilie 1943, cu o notă-sinteză despre solicitarea Corpului 8 Aerian german și opiniile SSA și SSM. Față de propunerea inițială, SSA a propus colaborarea CAM cu Conducătorul Aviației de Recunoaștere din Marea Neagră-Vest. Din solicitările germane, o escadrilă de bombardament va înlocui o escadrilă de vânătoare, iar cele două escadrile de vânătoare promise să fie dislocate la Cetatea-Albă, în loc de Odessa (pentru a apăra eficient litoralul basarabeian și transnistrean).

Opinia analitică a Cabinetului Militar era organizarea unei conferințe, cu participarea generalilor Ilie Șteflea⁷ (șeful Marelui Stat Major), Gheorghe Jienescu, Nicolae Șova⁸ și Alfred Gerstenberg, „pentru a găsi soluția cea mai bună care să împace toate dezideratele (unitate de conducere și legături operative)” (Ib., f. 44). Pe acest material se afla și rezoluția mareșalului Antonescu: „Aprob să se întrunească conferința mixtă fără întârziere și după aceea voi decide” (Ib., f. 42).

În prima zi a lunii mai 1943, Marele Stat Major – Statul Major al Aerului – Secția a III-a Operații a înaintat Cabinetului Militar un material

⁷ General Ilie Șteflea (1887-1946), subșef al Marelui Stat Major (iunie 1939-august 1940), șef de Stat Major la Armata 1, secretar general la Ministerul Apărării (noiembrie 1940) și comandant al Diviziei 3 Infanterie (ianuarie 1941). La 20 ianuarie 1942 este numit șeful Marelui Stat Major și comandantul Armatei 4 (23-31 august 1944). La 11 octombrie 1944 a fost arestat, în ianuarie 1945 a primit arest la domiciliu, iar la 6 februarie 1945 a fost pus în retragere. Pentru mai multe detalii, a se consulta: Cioflină (1995); Dușu, Dobre (1997); Oroian, Nicolescu (2001).

⁸ Generalul Nicolae Șova (1885-1966), secretar general al Ministerului Apărării (iulie 1940-ianuarie 1941), comandantul Diviziei 1 Gardă (1941-1942), subsecretar de Stat pentru Marină (februarie 1943-august 1944) și comandant al Corpului 7 Armată (septembrie 1944-februarie 1945). A fost arestat, judecat și condamnat la 10 ani de închisoare (1946-1956). Pentru mai multe detalii despre viața și activitatea sa: Ichim (1996); Dușu, Dobre (1997).

cu organizarea și subordonarea forțelor aeriene române în vestul Mării Negre. Forțele române care urmau să opereze erau:

- o escadrilă recunoaștere (Blenheim);
- o escadrilă bombardament greu (He-111);
- două escadrile observație (IAR-39);
- două escadrile vânătoare (IAR-80);
- o escadrilă hidroaviație.

Acestea erau subordonate CAM din Constanța, care avea ca eșalon superior Corpul 1 Aerian german. Cum Corpul 1 Aerian german avea punctul de comandă în Crimeea, legătura urma să se realizeze prin Comandamentul Aerian german din Constanța. La 3 mai 1943 Conducătorul Statului a primit lucrarea „Organizarea operațiunilor aeriene în bazinul de Vest al Mării Negre”. După ce a citit, mareșalul a scris: „Nu avem vânătoare la Constanța-Cernavodă? De discutat în Consiliul de Colaborare. Dl. general Jienescu să aducă amănunte în privința bombardării orașului Constanța, organizării apărării A.A. și apărării pasive” (Ib., f. 49).

Urmare a solicitărilor germane și intereselor naționale, SSA a decis, la jumătatea lunii mai 1943, ca Flotila 3 Vânătoare, prin Grupul 4 Vânătoare, să constituie Eșalonul „E”. Acesta era alcătuit din Escadrila 46 Vânătoare, la Cetatea-Albă (13 avioane), Escadrila 49 Vânătoare, la Eupatoria (avioanele au ajuns în luna iunie 1943), și Escadrila 20 Observație, care se afla la Eupatoria mai demult. Dar, chiar și așa, necesitățile operative erau mult mai mari decât resursele puse la dispoziție. Din acest motiv, Comandamentul Aeronauticii Germane în România a trimis generalului Jienescu, la 26 iunie 1943, un raport în care, între altele a menționat: „Centrul de greutate al activității aeriene inamice contra convoaielor proprii se găsește în momentul de față pe coasta de vest a Crimeii. (...) O singură escadrilă nu va putea satisface în continuare nevoile cerute de protecția convoaielor” (Cârnu, Grigorie, Cimpoa, Nicoară, 2012, p. 417). În iulie 1943, generalul Gerstenberg a intervenit la generalul Jienescu pentru a detașa încă o escadrilă românească în peninsula Crimeea. Intervenția nu a avut succes, cum de altfel nici solicitările ulterioare nu au mai primit răspunsuri favorabile de la decidenții români.

Singura unitate aeriană autohtonă era Escadrila 49 Vânătoare, subordonată Corpului 1 Aerian german, care a solicitat echiparea

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ

Urmare a solicitărilor germane și intereselor naționale, SSA a decis, la jumătatea lunii mai 1943, ca Flotila 3 Vânătoare, prin Grupul 4 Vânătoare, să constituie Eșalonul „E”. Acesta era alcătuit din Escadrila 46 Vânătoare, la Cetatea-Albă (13 avioane), Escadrila 49 Vânătoare, la Eupatoria (avioanele au ajuns în luna iunie 1943), și Escadrila 20 Observație, care se afla la Eupatoria mai demult.

Singura unitate aeriană autohtonă era Escadrila 49 Vânătoare, subordonată Corpului 1 Aerian german, care a solicitat echiparea avioanelor române cu bombe, pentru a le putea folosi contra navelor inamice. La 6 iunie 1943, cinci avioane sovietice DB-3 au atacat Eupatoria, însă piloții români au reușit să doboare trei dintre acestea.

avioanelor române cu bombe, pentru a le putea folosi contra navelor inamice. La 6 iunie 1943, cinci avioane sovietice DB-3 au atacat Eupatoria, însă piloții români au reușit să doboare trei dintre acestea. Alt avion sovietic a fost doborât la 1 august 1943, tot de un pilot al Escadrilei 49. În perioada 1-15 august 1943, escadrila a efectuat 104 misiuni de luptă, 88 pentru escortarea unor nave și 16 alarme aeriene. La 14 octombrie 1943, Escadrilele 20 Observație și 49 Vânătoare s-au mutat de la Eupatoria la Saki. În perioada iunie 1943-februarie 1944, Escadrila 49 a participat la 844 de misiuni, înregistrând 15 victorii aeriene sigure și 7 probabile. La 9 aprilie 1944, avioanele române din Crimeea au fost evacuate în țară, frontul fiind, deja, în spațiul românesc.

CONCLUZII

Evoluția raporturilor aeriene între Germania și aliații săi a ținut cont de interesele... germane. Atunci când interesele maritime ale celui de-al III-lea Reich au început a fi afectate de marina și aviația sovietică, Comandamentele operaționale germane au luat decizii de înființări de structuri, întăriri și planificări de operații defensive. România a fost anticipativă și, cu un an înainte, a luat măsuri de supraveghere aeriană a Mării Negre și a coastelor proprii sau amice. La propunerile germane s-a răspuns pozitiv, dar condiționat, și nu s-a acceptat ulterior mărirea capacității operative acceptate inițial. În definitiv, interesele germane nu puteau fi mai presus de interesele naționale.

BIBLIOGRAFIE:

1. Adam, W. (2023). *Cu Paulus la Stalingrad. Sfârșitul unei armate*. București: Editura Militară.
2. Antoniu, D. (2021). *Destinul unui brav aviator. Generalul comandant Gheorghe Jienescu (1894-1971)*. București.
3. Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Președinția Consiliului de Miniștri-Cabinetul Militar, dosar 53/ANIC, 1943.
4. Cârnu, F., Grigorie, N., Cimpoșca, E., Nicoară, M-A. (2012). *70 de ani de la intrarea României în Al Doilea Război Mondial. Contribuția forțelor aeriene române în campania anului 1941. Doctrină, instruire și înzestrare. Personalități. Acțiuni militare*. București: Editura Centrului Tehnic-Editorial al Armatei.
5. Cioflină, D. (1995). *Șefii Marelui Stat Major român 1941-1945. Destine la răscruce*. București: Editura Militară.

6. Dușu, A., Dobre, F. (1997). *Drama Generalilor Români (1944-1964)*. București: Editura Militară.
7. Gerstenberg A. (2019). *Gerstenberg își amintește*. București: Editura Miidecărți.
8. Ichim, E. (1996). *Generalul Nicolae Șova*. București: Editura Modelism.
9. Ocoleanu, I.-M., Bojor, M.-D. (2023). *Noi am luptat în Cotul Donului. Mărturiile ofițerilor și subofițerilor scăpați din iad. Declarații, hărți, rapoarte, dări de seamă. Documente inedite integrale*. București: Editura Militară.
10. Oroian, T., Nicolescu, G. (2001). *Șefii Statului Major General român (1859-2000)*, București: Editura Europa Nova.
11. Păndea, A., Păvelescu, I., Ardeleanu, E. (1992). *Românii la Stalingrad. Viziunea românească asupra tragediei din Cotul Donului și Stepa Calmucă*. București: Editura Militară.
12. Profir, I. (1996). *Singur pe cerul Stalingradului*. București: Editura Modelism.
13. Spănu, A. (2023). *Bătălia de la Stalingrad (1942-1943). Studii, analize și memorii românești*. București: Editura Militară.
14. Vasile-Ozunu, M., Otu, P. (1999). *Înfrânți și uitați. Românii în bătălia de la Stalingrad*. București: Editura Ion Cristoiu.

GÂNDIREA
MILITARĂ
ROMÂNEASCĂ